

Research Paper

The Role of Religious Spirituality in Giving Meaning to Human Life

Seyed Sajjad Jafari*¹ , Mehdi Nemati² , Ali Andideh³

¹ Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University. Email: s.jafari@pgu.ac.ir

² Ph.D. in religious studies. Email: Mnemati373@gmail.com

³ Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University. Email: andideh@pgu.ac.ir

10.22080/jre.2024.23410.1156

Received:

April 17, 2022

Accepted:

February 13, 2023

Available online:

September 5, 2024

Keywords:

Spirituality; Religion; Basics; Property; the Meaning of Life

Abstract

One of the issues that has always occupied the human mind is the meaning of life. This issue is more important in today's world because today, despite the vast advances in science and technology, the dust of despair and sense of meaninglessness is sitting on the mirror of people's thoughts, and anxiety and worry mixed with a painful sense of fear, doubt, and absurdity have spread their shadow everywhere. For this reason, different viewpoints have sought an answer for the meaningfulness of life, one of which is the religious viewpoint. In the religious texts, there is a wave of purposefulness of creation, a believer has a spiritual life, and his life is growing and getting closer to God. Therefore, the spirituality arising from religion in general and the religion of Islam in particular, has foundations, components, and a structure that has a significant effect on giving meaning to human life. Hence, the current research, by examining the role of religious spirituality, has sought to answer this question: what role does religious spirituality play in giving meaning to human life? The research followed the descriptive analytical approach and data collection was done using library resources. After examining the foundations and characteristics of religious spirituality, its capabilities and success rate in giving meaning to life were examined. The findings of the research indicated that religious spirituality, with its foundations such as the originality of the soul, the originality of nature, the originality of the unseen world, and the originality of the Sharia, draws meaning from life for humans, which, while having a variety of individual and social functions, has features such as simplicity and clarity, adaptability and responsiveness to inner tendencies, and creating vitality and real lasting hope.

*Corresponding Author: Seyed Sajjad Jafari

Address: Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University

Email: s.jafari@pgu.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

The meaning of life has become an important concern and issue for a large group of people in the last 250 years; therefore, scientists, philosophers, theologians, psychologists, and educators have dealt with it according to their attitudes. Some people consider the meaning of life in this world to be attainable, while others consider it to be unattainable and are searching for ways to face it. This research will only express and explain the range of theories that have considered it possible to reach the meaning of life in this world. At the beginning of the 20th century, the meaning of life was not considered an independent normative category, but in an optimistic state, it was reduced to ethics or happiness (Metz. 2002: 728). But with the help of the efforts of analytical philosophers in recent decades, it has been determined that the meaning of life is one of the normative categories in human life and is separate from other normative categories in life- such as morality and happiness - and it should not be reduced to one of those two categories. For this reason, despite their differences of opinion about what thing or things have the ability to give meaning to the life of every human being or are necessary for the meaning of his life, they have tried to theorize about the meaning of life. This research will express and explain the general views of analytical philosophers about the meaning of life; because firstly, the vocabulary of the discussion and the limits and gaps of the content need to be completely clear, and secondly, this discussion is new in society and getting to know its structure and entirety seems essential. It is worth mentioning that in this research, not all the topics and divisions made in the discussion of the

meaning of life will be discussed, but the key points and main topics will be examined on a case-by-case basis. To put it more clearly, in this study, the subject of the meaning of life is discussed to the extent that it is needed in the discussion of religious spirituality.

2. Method

This study followed the descriptive-analytical approach and data collection was done through library research. After examining the foundations and characteristics of religious spirituality, its capabilities and degree of success in giving meaning to life were examined.

3. Findings

The findings of the research indicated that religious spirituality, with its foundations such as the originality of the soul, nature, the unseen world, and the Sharia, draws meaning to life for humans, which, while having a variety of individual and social functions, has characteristics such as simplicity and clarity, being consistent and responsive to internal trends, and creating vitality and lasting real hope.

4. Result

The result of the research showed that in this type of spirituality, God is the one who gives meaning to life; therefore, religious spirituality with attributes such as solid foundations, in accordance with Sharia, high absorption power, sublime literature, having a meaning and plan for the individual and the community, balanced use of human forces such as reason, emotions, harmony with human nature, paying attention to all aspects of human life, drawing a correct picture of the world and the hereafter, explaining the purpose of creation and existence, and clarifying the beginning and end of the path of human life, is definitely effective in creating the meaning of life. For example, the meaning of life

in religious spirituality is explained in a simple way so that everyone can have a clear understanding of its components and dimensions. Man knows what he does in this world and what he wants from it. He knows what the end of living in this world is and basically why he should continue to be here. What distinguishes the meaning of life in religious spirituality from the other meanings that other spiritualities have drawn for it is that the purpose of human life, based on which man has entered the field of existence, is drawn by a God

who is aware of everything and the creator of man. It is important to note that the author of the meaning of human life is the God who is aware of his inner secrets, needs, and desires and even embeds them in his being. A spiritual, religious man is optimistic about the whole world because he believes that the whole world is moving towards the goals of God, and the deeper the worship of God, the greater the range of vitality and the quality of inner joy of the spiritual and religious man.

References

- Amadi, A. (1377). *Gharral al-Hakm and Dar-ral al-Hakm*. Qom, Islamic Propaganda Office Publishing Center.
- Ayer, A. j. (2000). *The claims of philosophy. The Meaning of Life*. 2 nded, E.D. klemke , oxford university press.
- Copleston, F. (1383). *History of Philosophy (from Wolf to Kant)*. translated by Esmail Saadat and Manouchehr Bozormehr, 6th volume, Tehran, Soroush, and Scientific and Cultural Publications.
- Davis, T. (1378). *Humanism*. translated by Abbas Mokhbar, Tehran, Center.
- Dehkhoda, A. A. (1377). *dictionary, second edition of the new period*. Tehran, University of Tehran.
- Edwards, P. (1383). *Proofs of General Consensus, in the collection of God's essays in philosophy*. translated by Bahauddin Khorramshahi, Tehran, Institute of Cultural Studies and Research.
- Fionta, D. (1385). *Psychology of Religion and Spirituality*. translated by A. Savar, Qom, Edian Publishing House.
- Frankel, V. *God in the unconscious*. translated by Ebrahim Yazdi, Rasa Cultural Services Institute.
- Fromm, E. (1370). *Man for himself*. translated by Akbar Tabrizi, Tehran, Behjat Publications.
- Hamilton, M. (1377). *Sociology of Religion*. translated by Mohsen Talasi, Tebian Cultural Institute Publications
- Hepburn, R.W. (2000). *Questions about the meaning of life: the meaning of life*. 2nded., ed.: E.D. klemke, oxford university press.
- James, W. (1372). *Religion and Soul*. translated by Mehdi Qaeni, Tehran, Islamic Revolution Publications and Education.
- Javadi Amoli, A. (1379). *Tasnim Tafsis of the Holy Quran*. Isra Publishing Center.
- Javadi Amoli, A. (1381). *Theology*. Qom, Isra.
- Javadi Amoli, A. (1383). *Adab Fanai Moqra-ban*. Qom: Isra'a.
- Javadi Amoli, A. (1389). *Man from the beginning to the end*. Qom, Isra.
- King, U. (1383). *Spirituality*. translated by Alireza Shojaei, Haft Asman, No. 3.
- Malekian, M. (1380). *Everyone should give meaning to his life. Reflection of Thought*, 23.
- Metz, T. (july 2002). *Recent work on the meaning of life*. ethics 112, pp.781-819.
- Misbah Yazdi, M. T. *Ma'arif of the Qur'an*. Qom, on the right path.
- Motahari, M. (1389). *collection of works*. Qom, Sadra Publications.
- Nasri, A. (1373). *God in Thought*. Tehran, Al-lameh Tabatabai University Publications.
- Nielsen, K. (2000). *Linguistic philosophy and the meaning of life*. the meaning of life, 2nded, ed., E.D. klemke, oxford university press.
- Robertson, Y. (1374). *An Introduction to society*. translated by Hossein Behravan, Mashhad, Qods Razavi Publishing House.

Sadr al-Din Shirazi, M. (1390). *Risaleh Se Asl*. Tehran, Islamic Wisdom Institute.

Tabatabaei, S. M. H. (1385). *Tafsir al-Mizan*. translated by Mousavi Hamdani, Qom, Islamic Publications Office affiliated with the seminary teachers' community.

Thorsen, C. E. & others. (1383). *Spirituality of religion and health*. criticism and opinion, numbers 1 and 2.

West, W. (1383). *psychotherapy and spirituality*. translated by Dr. Shahriar Shahidi and Ali Shirafken, Tehran, Rushd.

علمی

نقش معنویت دینی در معنا بخشی زندگی انسان

سید سجاد جعفری*^۱، مهدی نعمتی^۲، علی اندیده^۳

^۱ استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس. ایمیل: s.jafari@pgu.ac.ir
^۲ دکتری دین پژوهی. ایمیل: Mnemati373@gmail.com
^۳ استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس. ایمیل: andideh@pgu.ac.ir

10.22080/jre.2024.23410.1156

چکیده

یکی از مسائلی که همواره ذهن بشر را به خود مشغول داشته، معنای زندگی است. این مسأله در جهان امروزی از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ زیرا امروزه با وجود پیشرفت‌های گسترده در زمینه علم و تکنولوژی، غبار یأس و ناامیدی و احساس بی‌معنایی بر آینه فکرت آدمیان نشسته و اضطراب و دل‌نگرانی آمیخته با حس زجرآور ترس و تردید و پوچ‌انگاری در همه‌جا سایه گسترانده است. به همین جهت دیدگاه‌های مختلف در پی پاسخی برای معنادار بودن زندگی بوده‌اند، یک دیدگاه، دیدگاه دینی است؛ چنان‌که در متون دینی، هدف‌داری خلقت موج می‌زند و انسان مؤمن دارای حیات معنوی بوده و زندگی‌اش رو به رشد و تقرب به سمت خداوند است. بنابراین معنویت برخاسته از دین به‌طور عام و دین اسلام به‌طور خاص دارای مبانی، مؤلفه‌ها و ساختاری می‌باشد که در معنا بخشی زندگی انسان‌ها، تأثیر بسزایی دارد. از این‌رو پژوهش حاضر با بررسی نقش معنویت دینی در پی پاسخ به این سؤال بوده است که معنویت دینی چه نقشی در معنا بخشی زندگی انسان دارد؟ روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و گردآوری اطلاعات با استفاده از منابع کتاب‌خانه صورت گرفته است. بعد از بررسی مبانی و ویژگی‌های معنویت دینی، قابلیت‌ها و میزان توفیق آن در معنا بخشی زندگی مورد بررسی قرار گرفت. یافته‌های پژوهش حاکی از آن بود که معنویت دینی با دارا بودن مبانی‌ای مانند اصالت روح، اصالت فطرت، اصالت عالم غیب و اصالت شریعت برای انسان معنایی را از زندگی ترسیم می‌کند که ضمن داشتن انواع کارکردهای فردی و اجتماعی دارای ویژگی‌هایی مانند بساطت و وضوح، سازگار و پاسخ‌گوبودن به گرایشات درونی، ایجاد نشاط و امید پایدار، حقیقی و می‌باشد.

تاریخ دریافت:

۲۸ فروردین ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:

۲۴ بهمن ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۱۴ اسفند ۱۴۰۲

کلیدواژه‌ها:

معنویت؛ دین؛ مبانی؛ ویژگی؛ معنای زندگی.

* نویسنده مسئول: سید سجاد جعفری

آدرس: دانشگاه خلیج فارس

ایمیل: s.jafari@pgu.ac.ir

۱ مقدمه

معنای زندگی (The meaning of life) در ۲۵۰ سال گذشته برای گروه زیادی از انسان‌ها به یک دغدغه و مسأله مهم تبدیل شده است. بدین جهت دانشمندان، فلاسفه، متکلمین، روان‌شناسان و مربیان تعلیم و تربیت متناسب با نگرش خویش بدان پرداخته‌اند. عده‌ای معنای زندگی را در این دنیا دست‌یافتنی و طیف دیگر، آن را دست‌نیافتنی دانسته و در جست‌وجوی بیان راهکارهایی برای مواجهه با آن بوده‌اند. در این پژوهش تنها به بیان توضیح آن طیف از نظریه‌هایی می‌پردازیم که رسیدن به معنای زندگی را در این عالم ممکن دانسته‌اند. در ابتدای قرن بیستم معنای زندگی یک مقوله هنجاری مستقلى به حساب نمی‌آمد؛ بلکه در حالت خوش‌بینانه، آن را به اخلاق (ethics) یا خوشبختی (happiness) تقلیل می‌دادند (Metz, 2002: 728). اما به کمک کوشش‌های فیلسوفان تحلیلی در دهه‌های اخیر، مشخص شده است که معنای زندگی یکی از مقوله‌های هنجاری در زندگی انسان‌ها و از دیگر مقوله‌های هنجاری در زندگی - مثل اخلاق و خوشبختی - جدا است و نباید آن را به یکی از آن دو مقوله تنزل داد. به همین علت، با وجود اختلاف نظرهای آن‌ها درباره اینکه چه چیز یا چیزهایی قابلیت دارند که به زندگی هر فرد انسانی معنا دهند یا برای معنای زندگی وی ضروری‌اند، سعی کرده‌اند تا درباره معنای زندگی نظریه‌پردازی کنند. در این مقاله به بیان و توضیح کلی دیدگاه‌های فیلسوفان تحلیلی درباره معنای زندگی خواهیم پرداخت؛ زیرا اولاً نیازمندیم تا مفردات بحث و حدود و ثغور مطالب کاملاً روشن شود، ثانیاً این بحث در جامعه ما نوپا است و آشنایی با شاکله و کلیت آن ضروری به نظر می‌رسد.^۱ شایان ذکر است در این پژوهش به تمام مباحث و تقسیم‌بندی‌های صورت‌گرفته در بحث معنای زندگی پرداخته نمی‌شود؛ بلکه به صورت موردی نکات کلیدی و مباحث اصلی مورد

بررسی و مذاقه قرار می‌گیرد. به بیان روشن‌تر در این پژوهش تا آن جا به موضوع معنای زندگی پرداخته می‌شود که در بحث معنویت دینی به آن نیاز است و از اطالۀ کلام و بحث‌کردن به صورت مبسوط با توجه به محدودیت‌ها و عدم لزوم آن، خودداری می‌کنیم. قبل از بیان هرگونه نظریه‌ای درباره معنای زندگی باید تصویری واضح و کامل از «پرسش از معنای زندگی» داشت و رسیدن به این هدف در گرو معنانشناسی از «معنای زندگی»، «تفکیک تقریرهای گوناگون از آن» و بیان «انواع رویکرد در بحث معنای زندگی» است؛ زیرا یک نظریه معنای زندگی دنبال این است تا شرایط لازم و کافی را برای یک زندگی معنادار ارائه دهد و ضروری است موضوع یک نظریه باید روشن و واضح باشد تا امکان داشته باشد درباره آن نظریه‌پردازی کرد. به غیر این صورت نه برای نظریه‌پرداز روشن است که درباره چه چیزی نظریه‌پردازی می‌کند و نه در مقام قضاوت، می‌توان گفت که چه نظریه‌ای درباره معنای زندگی صحیح‌تر و کامل‌تر و این ارجحیت به چه دلیل است و چه نظریه‌ای ضعیف‌تر و ناکارآمد می‌باشد. از جهت دیگر، تقریرهای گوناگونی از «پرسش از معنای زندگی» وجود دارد که با تفکیک آن‌ها از یکدیگر می‌توان به تصویری جامع‌تر از آن دست یافت. بنابراین معنانشناسی از «معنای زندگی» و تفکیک «تقریرهای گوناگون از معنای زندگی» و انتخاب نظریه مختار لازم و ضروری به نظر می‌رسد. در این قسمت اولاً به تحلیل و بررسی «معنانشناسی فیلسوفان تحلیلی از معنای زندگی» و ثانیاً به «تفکیک تقریرهای گوناگون آن‌ها از پرسش معنای زندگی» پرداخته می‌شود.

۲ مفهوم‌شناسی

معنای زندگی

در میان فیلسوفان، نظریه‌پردازان و حتی در بین عرف، «معنای زندگی» بیشتر به معنای «هدف»،

زندگی در فلسفه تحلیلی، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۳۹۰)

^۱ برای مطالعه تفصیلی در مورد دیدگاه فیلسوفان تحلیلی درباره معنای زندگی (ر.ک: بیات، محمدرضا، دین و معنای

شخص انسانی با دیگران فرق دارد و در یک حدّ نمی‌باشد. لذا با تمیز ارزش‌های متناسب با یک زندگی اخلاقی و یک زندگی توأم با خوشبختی و یک زندگی معنادار، قائل به رده‌بندی هستند. متز در مقاله خودش به نام «مفهوم یک زندگی معنادار» (Metz. 2002: 781-819) بر این باور است که «معنای زندگی» یا «زندگی معنادار» در آثار و نوشته‌های فیلسوفان به سه معنای «هدف»، «احساس احترام و افتخار عظیم» و «فرارفتن از حد و مرزهای زندگی» به کار رفته است.

کارکرد زندگی

«کارکرد زندگی» یکی دیگر از انواع معانی «معنای زندگی» است. لازم به ذکر است که فیلسوفان تحلیلی خیلی به این معنا نپرداخته‌اند و شاید دلیل این امر این باشد که آنان معنای «کارکرد» را ذیل معنای «هدف» قرار داده و لازم ندانسته‌اند که به صورت مستقل مطرح شود؛ زیرا نظریه‌های کارکرد زندگی تفسیرهای گوناگونی از نقش و تأثیر هر فرد انسانی در تحقق هدف یا اهدافی است که نظریه‌های هدف زندگی آن‌ها را مشخص کرده‌اند.

معنویت دینی

دهخدا واژه «معنویت» را بدین صورت معنا کرده است: معنوی بودن؛ مصدر جعلی معنوی و معنوی یعنی با معنا، منسوب به معنا، مربوط به معنا؛ مقابل لفظی، مادی، صوری و ظاهری و معادل راست، حقیقی، اصلی، ذاتی مطلق، باطنی و روحانی و نیز معنایی که فقط به وسیله قلب شناخته می‌شود و زبان را در آن بهره‌ای نیست (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۴/۱۶۰).

در فرهنگ‌های واژگان و دانشنامه‌های معاصر غربی یک مدخل در باب معنویت به معنای واقعی کلمه بیان نشده و فقط به تجربه معنوی یا روش‌های معنوی و معنویت‌گرایی یا انجمن‌های معنویت‌گرا اشاره شده است. در مورد مفهوم معنویت حدوداً ده صفحه اطلاعات در فرهنگ انگلیسی آکسفورد بیان شده است که طبق آن، معنویت از واژه و لغت اسپریتوس (spiritus). به معنای جان و نیرو می‌باشد که برای زندگی انسان اهمیت بی نظیری دارد؛

«ارزش» و «کارکرد» زندگی می‌باشد و دیگر نظریه‌ها بدون واسطه یا با واسطه به یکی از این سه معنا بازگشت دارند.

هدف زندگی

بخش عظیمی از نظریه‌های «معنای زندگی» بر اساس معنای هدف زندگی از معنای زندگی بیان شده است. پل ادواردز معتقد است که باید بین هدف برای زندگی هر فرد انسانی و هدف در زندگی وی فرق گذاشت (Edwards ۱۹۶۷: ۴۷۲). کسانی که معتقد به وجود خداوند هستند، می‌توان برای کل زندگی آنان هدف یا اهدافی مشخص کرد، ولی دیگران فقط می‌توانند از هدف در زندگی سخن گویند. لازم به ذکر است به محض هدفمند بودن زندگی نمی‌شود آن را معنادار دانست؛ بلکه باید هدف یا اهدافی باشند که ارزش مثبت داشته باشند. نظریه‌پردازان معنای زندگی مبتنی بر هدف هر شخص، سعی می‌کنند تا بیان کنند که چه اهدافی دارای ارزش مثبت هستند تا به زندگی آن‌ها معنا دهد. در مقابل نظریه‌پردازان معنای زندگی مبتنی بر هدف یا اهداف خداوند متعال، بر این باورند که چون خداوند خیر محض است، اهداف او نیز دارای ارزش مثبت می‌باشند. در نتیجه الهی‌دانان ادیان ابراهیمی سعی می‌کنند با توسل به طرح هدفمندی آفرینش، درباره معنای زندگی نظریه‌پرداز می‌کنند و معتقد هستند که هر فرد انسانی با کمک به تحقق اهداف خداوند تعالی در این جهان می‌تواند به زندگی خویش معنا دهد. در مقابل کسانی که معتقد به نظریه طبیعت‌گرا هستند، مثل آیر، (Ayer, 2000: 219-232)، نیلسن (Nielsen.) 240-293 (2000) و هپبورن (Hepburn: 2000: 292-293) بر این باور می‌باشند که تنها از نظریه مبتنی بر هدف هر شخص انسانی می‌توان دفاع کرد.

ارزش زندگی

یکی از معانی اساسی «معنای زندگی»، «ارزش» است. (ملکیان، ۱۳۸۰: ۶۴-۷۵) در سال‌های اخیر فیلسوفان بیشتر از این نظریه دفاع کردند؛ زیرا معتقد هستند که ارزش‌های موجود در زندگی هر

شود، اما در این پژوهش، عمده توجه ما به ادیان ابراهیمی، خصوصاً دین کامل، یعنی دین مبین اسلام است. بنابراین معنویت در دین اسلام عبارت است از تعلق انسان به خدا و گرایش او به عالم غیب و ماورا که انسان را وارسته از هر محدودیتی می‌کند (درودگر، ۱۳۸۸: ۳).

۳ مبانی معنویت دینی

منظور از مبانی معنویت، اساس و زیرساخت عنصر معنویت دینی می‌باشد که بدون لحاظ آن‌ها، معنویت دینی یا شکل نمی‌گیرد و یا به تکامل خود نمی‌رسد، این مبانی عبارت‌اند از:

اصالت روح

دین اسلام، انسان را جلوه اسماء جمال و جلال خدایی می‌داند که دارای سرشت و هویت خدا دوست است. انسان دارای دو بعد مادی و روحی می‌باشد. ارزش و اعتبار انسان نه به بدن مادی، بلکه به روح او است. دین اسلام، انسان حقیقی را «حی متأله» معرفی می‌کند. بدین معنا که انسان با مرگ تن، پایان نمی‌پذیرد و خداخواهی او مسبوق به خداشناسی وی و ذوب او در جریان الوهیت است. در نتیجه شخص معنوی کسی است که زندگی الهی خویش را در مکتب الهی و تعالیم قرآنی به فعلیت رسانده، مراحل تکامل انسانی را تا مقام خلافت و مظهریت اسمای حسنی الهی می‌پیماید. چنین شخصی می‌داند از کجا آمده و به کجا می‌رود و می‌داند که رابطه او با خودش، جهان اطراف و روابطی که بین اجزای جهان برقرار نموده، مبرهن است (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۱۴۹).

اصالت فطرت

سرشت و طینت انسان، گرایش به خداوند و معنویت دارد تا جایی که بعضی از پژوهشگران ملحد اعتراف دارند که «انسان‌ها بالطبع دینی‌اند» (ادواردز، ۱۳۸۳: ۱۵۷). قرآن کریم نیز با تأکید بر فطرت خداجو و معنویت خواه انسان، آن را غیرقابل تغییر و تبدیل می‌داند «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ

طبق این معنا از معنویت که حتی گاهی آن را به معنای نفس (breath). نیز گرفته‌اند معنا و مفهوم معنویت با اساسی‌ترین کیفیات حیات انسانی مرتبط می‌باشد (تورسن و دیگران، ۱۳۸۳: ۱۷۶). معنویت در عرف افراد جامعه و مردم عبارت است از «روشی برای بودن و تجربه کردن است که البته همراه با اطلاع و آگاهی از یک بُعد غیر مادی است که از جسم یا سایر امور مادی و محسوس (از جمله حواس ما نظیر بینایی و شنوایی) متمایز است.» (وست، ۱۳۸۳: ۲۵). بر مبنای این تعریف عرفی، معنویت یعنی اعتقاد به اینکه روح قسمتی از انسان است که بعد از مرگ و از بین رفتن بدن باقی می‌ماند و به خاطر همین کلیساهای معنوی، تحقیقات و مطالعه در رابطه با روح را به‌عنوان وظایف مهم و عبادی خود برشمرده‌اند و مسائل و رویدادهای روحی و روانی را پیگیری و مهر تأیید بر آن می‌زنند.

در نگاه غیر بومی و غربی نیز «معنویت» را به جست‌وجوی چیزی که در پیوند با انسان شدن است، تعریف کرده‌اند (کینگ، ۱۳۸۳: ۷۵). با اینکه گروهی از دین‌پژوهان معتقدند که دین و معنویت دارای اشتراکات فراوانی هستند (فیونتا، ۱۳۸۵: ۲۷)، اما با توجه به تعریف اصطلاحی معنویت، هیچ ارتباط و لزومی بین معنویت و دین‌داری آن هم به شکل نهادینه وجود ندارد (وست، ۱۳۸۳: ۲۷). اما تعریف «معنویت» در نگاه بومی به خاطر آنکه واژه معنویت در زمینه‌های گوناگون به کار می‌رود و از طرفی در متون دینی ما به‌صورت مستقیم از معنویت تعریفی نیامده است، به‌دست‌آوردن یک تعریف جامع و فراگیر برای کاربردهای مختلف مشکل است. در پژوهش حاضر معنویت از منظر دینی مورد بررسی قرار می‌گیرد. از آنجایی که در این پژوهش منظور از دین، ادیان توحیدی است؛ بنابراین «دین مجموعه عقاید، اخلاق و قوانین و مقرراتی است که برای اداره فرد و جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها از طریق وحی و عقل در اختیار آنان قرار می‌گیرد» (جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۲۷). این تعریف، با این که کلی است و شامل همه ادیان وحیانی می-

های خود، خواه جهان‌بینی (عقاید)، خواه شریعت به معنای خاص (بایدها و نبایدهای شرعی و فقهی)، به دنبال ایجاد روحیه معنویت‌گرایی است. شهید مطهری می‌نویسد: «عبادت نردبان قرب است، معراج انسان است، تعالی روان است، پرواز روح است به سوی کانون نامرئی هستی، پرورش استعدادها روحی و ورزش نیروهای ملکوتی انسان است، پیروزی روح بر بدن است، عالی‌ترین عکس-العمل سپاس‌گزارانه انسان است از پدیدآورنده خلقت، اظهار شیفتگی و عشق انسان است به کامل مطلق و جمیل علی‌الاطلاق و بالاخره سلوک و سیر الی الله است.» (مطهری، ۱۳۸۹: ۴۱۷/۱۶). در اسلام در هیچ مرحله‌ای عبادت و شریعت تعطیل نمی‌شود و لازم‌الاجرا می‌باشد؛ زیرا انسان تا در این دنیا وجود دارد، مکلف به شریعت و عبادت می‌باشد.

۴ ویژگی‌های معنویت دینی

بحث ویژگی‌های معنویت دینی از آن جهت مهم و حیاتی است که این معیارها و مؤلفه‌ها، معیاری برای ارزیابی هر نوع معنویت می‌باشد. در این بخش ویژگی‌های مهم‌تر که از طرفی بعضاً در معنویت‌های جدید مورد غفلت واقع شده به صورت مختصر تبیین می‌شود.

عقل محوری

عقل و دین در اسلام یک حقیقت واحد بوده و طبق برخی روایات هرچا عقل باشد دین هم همان جا است (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۰/۱) قرآن نیز در آیات متعددی (بقره ۷۳، ۲۴۲، ۲۶۶؛ انعام ۵۰؛ یوسف ۲) انسان را به تفکر و تعقل دعوت می‌کند، اگر معنویتی مورد تأیید عقل نباشد یا مورد ستیز آن باشد، معنویت واقعی نیست؛ زیرا عقل ملاک و مبنای ایمان و معنویت و معیار فضیلت و آرامش درونی است (جوادی آملی، ۱۳۸۳: ۶۶/۲).

عبودیت و تعبد

روح معنویت «بندگی خدا»، تشبه اخلاقی و اوصافی به خداوند می‌باشد. معنویت دینی بدون التزام عملی به شریعت نتیجه‌بخش نیست و شریعت

الله». (سوره روم، آیه ۳۰). این قوه فطرت برخلاف غرایز طبیعی و حیوانی، خودبه‌خود به تکامل و شکوفایی نمی‌رسد (کاپلستون، ۱۳۸۳: ۴۰۵/۴). به همین علت پیامبران به‌صورت مداوم پیمان فطرت را به انسان‌ها متذکر می‌شدند «انما انت مذکر». (سوره غاشیه، آیه ۱۷). نشانه فطری بودن این معنویت خواهی، وجود چنین گرایش‌ها و تمایلاتی در هر تمدن و جامعه‌ای با وجود تمام اختلافات نژادی و فرهنگی می‌باشد (مصباح یزدی، بی‌تا: ۱۳۵/۳). می‌توان گفت فطرت اولیه انسان‌ها معنویت‌گرا است نه معنویت‌گریز. انسان معنویت‌گریز در واقع گرفتار «خودفراموشی» شده است. به همین دلیل قرآن اشخاصی را که دچار «نسیان خدا» شده‌اند، گرفتار «نسیان خود» قلمداد کرده و می‌فرماید: «ولا تکنون کالذین نسو الله فانسیهم انفسهم اولئک هم الفاسقون» (سوره حشر، آیه ۵۹).

اصالت عالم غیب

عالم دارای دو بخش غیب و شهادت است؛ اما نه به این معنا که دو جهان مستقل وجود دارد، بلکه در واقع جهان دارای مراتب وجودی مختلفی است، همانند انسان که از جسم و روح تشکیل شده است. همان طور که شهید مطهری اشاره دارند که «در جهان‌بینی قرآن، عالم هستی منحصر به آن چه که برای ما محسوس است، نیست؛ بلکه محسوسات یک قشر نازکی از عالم است و قسمت عظیم‌تر در ماورای آن است، آن چه محسوس است (شهادت) و آن چه نامحسوس است (غیب) نامیده شده است.» (مطهری، ۱۳۸۷: ۱۲۲/۲۶). هر زمانی که بشر اصالت را به عالم غیب داد و معتقد به آن شد «الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ» ظرفیت‌ها و استعدادها معنوی خود را بالنده و شکوفا می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۷۹: ۱۷۵/۲).

اصالت شریعت

دین اسلام تنها راه وصول به معنویت و قرب حضرت حق را در «شریعت‌گرایی» می‌داند. شریعت به معنای عام آن تمام عقاید، اخلاق و احکام الهی را شامل می‌شود و این یعنی دین اسلام در همه آموزه-

ارائه تصویری معنادار از جهان هستی و زندگی

یکی از بحران‌های اساسی در دوران مدرن، احساس پوچی در زندگی است. مطالعه‌ای که توسط دانشگاه ایالتی «ایداهو» انجام گرفت، نشان داد که (۵۱) مورد از (۶۰) مورد دانشجویی که به‌طور جدی دست به خودکشی زده بودند، دلیل اقدامشان «زندگی برای آن‌ها یعنی هیچ» بوده است. از این (۵۱) نفر، (۴۸) نفر در سلامتی فیزیکی عالی بودند و رابطه آن‌ها با گروه خانوادگی شان خوب بود». (فرانکل، بی‌تا: ۱۴۸). یکی از مهم‌ترین کارکردهای معنویت دینی، معنابخشیدن به زندگی دنیوی است (رابرتسون، ۱۳۷۴: ۳۳۶). از دید انسان معنوی دینی، همه چیز در جای خودش می‌باشد و هیچ چیز تصادفی نیست (همیلتون، ۱۳۷۷: ۱۰۲). در معنویت دینی خدا و فعل او حق هستند و انسان، فعل خداست. لذا خدا در آفرینش انسان هدفمند می‌باشد و انسان باید هدف خود را پیدا کند و اگر این طور نباشد زندگی و عزم او در مقابل نظم کلی آفرینش می‌باشد که نتیجه آن سردرگمی و پریشانی خواهد بود. معنویت دینی، جایگاه ربوبیت الهی را تدبیر زندگی مردم در راه سعادت و حرکت دادن آنان به سوی اهداف و غایات وجودیشان می‌داند. معنویت دینی زندگی آدم را دارای معنا می‌داند یعنی قائل به وجود هدفی از سوی فاعل و موجد انسان است که آگاهی انسان از این هدف و التزام به پیمودن مسیری خاص برای وصول به آن را معنابخش به زندگی تلقی می‌کند و وظیفه دین را اطلاع‌رسانی انسان‌ها نسبت به این هدف و چگونه پیمودن راه می‌داند (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۴۱۷/۷). در معنویت دینی بر هدف‌داری خدا از آفرینش ما سوی «وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَ مَا بَيْنَهُمَا لِاعْبِين» (سوره دخان، آیه ۳۸). به‌طور عام و بر هدف‌داری او از آفرینش انسان «أَفَحَسِبْتُمْ إِنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا و...» (سوره مومنون، آیه ۱۱۵). به‌طور خاص مورد تصریح قرار گرفته است. در معنویت دینی بین نتیجه و هدف در آفرینش تفکیک وجود دارد. بدین بیان که نتیجه و پایان امر آفریدگان برگشت و رجوع به سوی خداست «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانِ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ» (سوره

گروی در معنویات دینی در همه شرایط روحی و معنوی لازم می‌باشد و با توجه به ساحت‌ها و لایه‌های گوناگونی که دارد اجرایی و کارآمد است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۹۰: ۷۵). عبادت‌های دینی برای بزرگوارشدن، شرح صدر یافتن و معنامندگشتن در عرصه‌های مختلف است. عبودیت که ارتباط قلبی و جوهری انسان با خداست و با شکستن دیوار غفلت انسان را به گونه‌ای پرورش می‌دهد که رابطه انسان با خود، خدا و جامعه نیز منطقی و معقول گردد و در شکل و روح عبادت‌های اسلامی اعم از نماز، روزه، حج و ... به حقوق خدا، خود، جامعه و جهان توجه تام شده است (مطهری، ۱۳۸۷: ۵۲۳/۴).

اعتدال‌گرایی

منظور از اعتدال در اصطلاح، ثبات و پایداری بر فضیلت و استقامت در سلوک و رفتار شایسته از منظر عقل و شرع و برگرداندن آن‌ها (امیال مختلف انسان) از افراط و تفریط به حد وسط و اعتدال است (مصباح یزدی، ۱۳۹۲: ۴۵). اعتدال در دین و معنویت معنای ویژه دارد؛ معنایی با توجه به مؤلفه‌های دین اسلام و سنت پیامبر (ص) و زندگی ائمه (ع)؛ برای اعتدال می‌توان ویژگی‌هایی مانند حق‌محوری، رعایت مقتضای حال، شمول و عمومیت و... را تعیین کرد.

۵ قابلیت‌ها و میزان توفیق معنویت دینی در معنابخشی زندگی انسان

همان طور که بیان شد معنویت دینی حاصل التزام و اجرای بخش‌های سه‌گانه اصلی دین یعنی اعتقادات، اخلاق و فقه می‌باشد؛ هر متدینی که به صورت صحیح و کامل به آموزه‌های دین پایبند باشد، برای او معنویتی حاصل می‌شود که تمام ساحت‌های زندگی او را در بر می‌گیرد. اینک قابلیت و کارکرد معنویت دینی در حوزه فردی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

رفع تنهایی و ازبین بردن اضطراب و تشویش

انسان‌های معاصر با تمام پیشرفت‌هایی که در عرصه‌های صنعتی، فناوری و ... داشته‌اند، باز هم از نوعی احساس تنهایی رنج می‌برند. این حس ریشه ایجاد افسردگی می‌باشد که به صورت این فکر ظهور می‌کند که اشخاصی دیگر به دلیل نقصان در قدرت و علم خود، از کمک کردن بسیاری از مسائل من ناتوان هستند (ملکیان، جزوه درسی، ۱۰۵). ولی در معنویت دینی، باور به آفریدگاری که در قدرت و حکمت بی‌نظیر است، انسان را از سیاه چال تنهایی بیرون می‌آورد و انس با پروردگار و درخواست از او، مایه آرامش روحی او می‌شود (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۲۷). باور به وجود خداوندی مهربان که به همه چیز عالم و قادر است، آثار فراوانی دارد. از جمله تسهیل تحمل مشکلات و سختی‌ها، رفع اضطراب و نگرانی درباره آینده و... انسان معنوی دینی به چیزی جز انجام تکلیف الهی نمی‌اندیشد و نگران شکست و ناکامی نیست.

ایجاد وحدت، نشاط و پویایی

وحدت، همیاری و پویایی در حیات اجتماعی گمشده تمام متفکران و پژوهشگران حوزه فلسفه زندگی است و هر کدام دنبال راهکارهایی برای تحقق آن بوده‌اند. در اسلام، معنویت دینی نه تنها سکون و عقب ماندگی را تأیید نمی‌کند «مَنْ أَعْتَدَلَ يَوْمَهُ فَهُوَ مَغْبُونٌ... وَ مَنْ كَانَ غَدَهُ شَرًّا يَوْمِيهِ فَهُوَ مَحْرُومٌ». (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۶۰). بلکه جامعه را به حرکت و جنبش وامی‌دارد. آیه «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَ لَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَ لَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِّنْ دُونِ اللَّهِ». (سوره آل عمران، آیه ۶۴). تمام الگوهای ناقص و باطل را که موانع تعالی و تکامل انسان به حساب می‌آیند، محکوم می‌کند. بدین ترتیب معنویت دینی با داشتن مبنای توحید، انسان را هم‌زمان به آزادی معنوی و اجتماعی فرامی‌خواند. در هر دو بخش، روحیه آزادی و آزادی‌خواهی پایه‌پای تعبد و تقرب رشد می‌نماید. تحقق و عینیت خوبی‌ها و صفات مهربانی، دلسوزی، احسان که سرمشق‌گیری از

انشقاق، آیه ۶). رجوع الی الله امری اجباری است و علم یا جهل ما نسبت به آن، در وقوع آن تأثیری ندارد و حتی زندگی مؤمنانه و یا ملحدانه ما هم نمی‌تواند موجب انتفاء داستان معاد و بازگشت ما به خدا باشد. اما هدف زندگی انسان باید امری باشد که آدمی آن را انتخاب کرده و برای تحصیل آن سعی و تلاش کند و نباید آن هدف موهوم و جعلی باشد؛ بلکه هدف باید قابل تحقق باشد. از منظر معنویت دینی، انسان در صورتی به سعادت می‌رسد که هدفی را که خداوند برای او مقرر می‌کند، هدف زندگی خود قرار دهد؛ زیرا انسان خلق خداست و همه آفرینش نیز تحت فرمان و تصرف اوست و در صورت اطاعت پروردگار یاری‌اش می‌کند و به زندگی او معنا می‌دهد (جوادی آملی، ۱۳۷۹: ۶۰۸) و در غیر این صورت، آدمی حتی از خود غافل می‌شود و از سوی اجزای دیگر آفرینش مورد معارضه قرار می‌گیرد. بنابراین معنویت دینی، حیات مادی انسان را زندگی حقیقی نمی‌داند؛ بلکه حیات حقیقی و سعادت واقعی دنیا و آخرت را زندگی جامع ماده و معنا می‌داند (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۹۷/۹). در معنویت دینی معنای زندگی عینی و کشف کردنی می‌باشد و نه جعل کردنی.

ارضای میل به جاودانگی

از آن جایی که انسان‌ها میل شدید به جاودانگی دارند، از این رو متفکران ملحد برای برطرف کردن این فطرت، تلاش بسیار کردند ولی نتوانستند این میل را در انسان از بین ببرند (نصری، ۱۳۷۳: ۲۶۰). معنویت دینی با اثبات و تأکید حیات جاویدان انسان در زندگی پس از مرگ در قالب مفهوم بهشت و جهنم، پاسخ‌گویی مناسبی برای این میل و عطش درونی انسان است (argyle، 2000: 145). در معنویت دینی، مرگ سرآغاز زندگی حقیقی می‌باشد. لذا «مذهب فداکاری‌ها و از خود گذشتگی‌ها... را آسان و دلنشین می‌سازد و اگر مذهب نتیجه دیگری جز این امر در زندگی بشری نداشته باشد، باز مذهب مهم‌ترین عامل زندگی بشری است» (جیمز، ۱۳۷۲: ۳۰).

...، هماهنگی با فطرت انسان، توجه به همه ابعاد زندگی انسان، ترسیم تصویری صحیح از دنیا و آخرت، تبیین هدف خلقت و هستی، روشن شدن ابتدا و انتهای مسیر زندگی انسان و ... قطعاً در ایجاد معنای زندگی کارآمد می‌باشد. مثلاً معنای زندگی در معنویت دینی به گونه‌ای ساده تبیین می‌شود که همگان می‌توانند درک روشنی از اجزا و ابعاد آن داشته باشند. انسان می‌داند در این خانه چه می‌کند و از آن چه می‌خواهد. او می‌داند عاقبت امر این خانه و زیستن در آن چیست و اساساً چرا باید به بودن در این خانه ادامه دهد؛ آن چه معنای زندگی در معنویت دینی را از دیگر معانی‌ای که دیگر معنویت‌ها برای آن ترسیم کرده‌اند، متمایز می‌کند آن است که هدف زندگی انسان که آدمی بر اساس آن پای به عرصه وجود نهاده است، از سوی پروردگاری ترسیم شده که آگاه و خالق انسان است. اگر این امر مورد توجه باشد که مدون معنای زندگی انسان، پروردگاری است که به راز و رمزهای درونی او آگاه و به نیازها و خواسته‌های او واقف است و حتی خود تعبیه‌کننده آن‌ها در وجود اوست. انسان معنوی دینی به تمام عالم خوش‌بین می‌شود؛ چراکه او معتقد است تمام عالم در جهت اهداف خدای تعالی در جنب و جوش هستند و هر قدر عمق پرستش پروردگار بیشتر می‌شود، گستره نشاط و کیفیت لذت باطنی انسان معنوی دینی بیشتر می‌شود.

خداوند، پاسخ‌گویی به فطرت، تأمین‌کننده نیازهای مادی و معنوی در دنیا و آخرت، شمرده می‌شود، صحنه حیات اجتماعی را تبدیل می‌کند به صحنه تعاون و همیاری متقابل، با تعاون همگانی در امر خیررسانی، آرامش روحی بیشتر، وحدت اجتماعی ریشه‌دارتر و پیشرفت در عرصه‌های مختلف زندگی، امکان‌پذیرتر می‌گردد.

۶ نتیجه‌گیری

امروزه با وجود پیشرفت‌های گسترده در زمینه علم و فناوری، ناامیدی و احساس پوچی باعث اضطراب و نگرانی بشر شده است. از این رو پژوهشگران همواره در پی پاسخی برای معنادار کردن زندگی و راهکاری برای برون‌رفت از این باتلاق بوده‌اند. از بین دیدگاه‌های مطرح شده، یک دیدگاه، دیدگاه دینی است؛ به این معنا که آیا معنویت دینی می‌تواند به زندگی بشر معنا ببخشد یا خیر؟ در این پژوهش این دیدگاه مورد بررسی و مذاقه قرار گرفت. نتیجه پژوهش نشان داد، چون در این نوع معنویت، خداوند است که به زندگی معنا می‌دهد؛ لذا معنویت دینی با داشتن صفاتی مانند مبانی متقن، مطابق با شریعت، قدرت جذب بالا، ادبیات متعالی، دارا بودن معنا و برنامه برای فرد و اجتماع، استفاده متعادل از نیروهای انسان مانند عقل، احساسات و

منابع

- قرآن کریم
نهج البلاغه
- ادواردز، پل (۱۳۸۳)، برهان‌های اجماع عام، در مجموعه مقالات خدا در فلسفه، ترجمه بهاء الدین خرمشاهی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- آمدی، عبدالواحد (۱۳۷۷)، تصنیف غررالحکم و دررالحکم، قم: مرکز نشر دفتر تبلیغات اسلامی.
- تورسن، کارل ای. و دیگران (۱۳۸۳)، معنویت دین و بهداشت، نقد و نظر، شماره ۲۰۱.
- جیمز، ویلیام (۱۳۷۲)، دین و روان، ترجمه مهدی قائنی، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۹)، تسنیم تفسیر قرآن کریم، مرکز نشر اسراء.
- (۱۳۸۱)، دین‌شناسی، قم: اسراء.
- (۱۳۸۹)، انسان از آغاز تا انجام، قم: اسراء.
- (۱۳۸۳)، ادب فنای مقربان، قم: اسراء.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه، چاپ دوم از دوره جدید، تهران: دانشگاه تهران.
- دیویس، تونی (۱۳۷۸) اومانسیم، ترجمه عباس مخبر، تهران: مرکز.
- رابرتسون، یان (۱۳۷۴)، درآمدی بر جامعه، ترجمه حسین بهروان، مشهد: انتشارات استان قدس رضوی.
- صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم (۱۳۹۰)، رساله سه اصل، تهران: موسسه بنیاد حکمت اسلامی.
- طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۳۸۵)، تفسیر المیزان، ترجمه موسوی همدانی، قم: دفتر
- انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- فرانکل، ویکتور (بی‌تا)، خدا در ناخودآگاه، ترجمه ابراهیم یزدی، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- فروم، اریک (۱۳۷۰)، انسان برای خویشتن، ترجمه اکبر تبریزی، تهران: انتشارات بهجت.
- فیونتا، دیوید (۱۳۸۵)، روان‌شناسی دین و معنویت، ترجمه ا. ساوار، قم: نشر ادیان.
- کاپلستون، فردریک، (۱۳۸۳)، تاریخ فلسفه (از ولف تا کانت)، ترجمه اسماعیل سعادت و منوچهر بزرگمهر، ج ششم، تهران: سروش و انتشارات علمی و فرهنگی.
- کینگ، اورسولا (۱۳۸۳)، معنویت، ترجمه علیرضا شجاعی، هفت آسمان، شماره ۳.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۹)، مجموعه آثار، قم: انتشارات صدرا.
- مصباح یزدی، محمدتقی (بی‌تا)، معارف قرآن، قم: در راه حق.
- ملکیان، مصطفی (۱۳۸۰)، هرکس خود باید به زندگی خویش معنا ببخشد، بازتاب اندیشه، ش ۲۳.
- نصری، عبدالله (۱۳۷۳) خدا در اندیشه، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- وست، ویلیام (۱۳۸۳)، روان‌درمانی و معنویت، ترجمه دکتر شهریار شهیدی و علی شیرافکن، تهران: رشد.
- همیلتون، ملکم (۱۳۷۷)، جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، انتشارات مؤسسه فرهنگی تبیان.

Ayer, A. j, "the claims pf philosophy", *the meaning of life*, 2nded, E.D. klemke, oxford university press, 2000.

Hepburn, R.W., "questions about the meaning of life: *the meaning of life*, 2nded, ed.: E.D. klemke, oxford university press, 2000.

Nielsen, kai,"*linguistic philosophy and the meaning of life* " , *the meaning of life* , 2nded, ed. , : E.D. klemke , oxford university press, 2000.

Metz, Thaddeus, "recent work on the meaning of life " , *ethics* 112 (july 2002), pp.781-819.